

XIX. YÜZYIL ŞAİRİ TRABZONLU AVNÎ ve DİVAN'LARI - I

Bu dünyâ bir kovandır ki içinde zenbûri gitmiş
Ne gâfilsin ki ey Avnî tehî kabdan dilersin bal

Fatma Sabiha KUTLAR*

Özet: XIX. yüzyılda Divan şiirinin halk şiiri üzerindeki etkisi giderek artmış ve halk şiiri dil, vezin ve nazım şekilleri bakımından Divan şiirine biraz daha yaklaşmıştır. Divan şiiri tarzında yazan halk şairlerinin XIX. yüzyıldaki temsilcilerinden biri de Trabzonlu Avnî'dir. Tek cilt halinde basılan iki küçük Divan'ında yer alan şiirlerinin büyük kısmında ilâhî aşkı anlatan Avnî'nin şiire, şekil ve muhteva bakımından herhangi bir yenilik getirdiği ve başarılı bir şair olduğu söylenemez.

Anahtar kelimeler: Avnî, Divan Şiiri, Halk Şiiri, XIX. Yüzyıl, Trabzon.

Abstract: During the Nineteenth Century, the increasing impact of the court literature on popular literature gave way to a development in which the popular poetry became more interrelated to the literature of the Ottoman elite in terms of language, metric and structure. One of the representatives of this trend was Avnî of Trebizon, a popular poet who wrote in court style. His collected poems (Divan), published in one volume, are mostly consisted of the poetry inspired by spiritual love. Although his work was not marked by an innovative approach in its style and content, he deserves to be studied as an important component of Ottoman literary history.

Key words: Avnî, Ottoman court literature, Ottoman popular literature, 19th Century, Trebizon

Divan şiirinde klâsik, hikemî ve mahallî üslûpların etkili olduğu XIX. yüzyılda özellikle halk zevkine inmek, günlük konuşma dilini kullanmak, günlük hayata yer vermek noktalarında daha da ileriye gidilir. Batı edebiyatı etkisinin giderek

* Yard. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi

belirginleştiği bu yüzyılın ikinci yarısında Divan şiiri adına yapılanlar zevksiz, basit ve taklit düzeyini aşamayan ürünler olma niteliğini taşır. Yüzyılın ikinci yarısında artık, Divan şiirinin ihtiyaçlara cevap veremediğini görerek onu geleneksel yapısı içinde çağdaşlaştırmaya çalışan *Encümen-i Şu'arâ* şairlerinin hareketi ise Divan şiiri adına yapılan en olumlu çıkıştır. Bütün olumsuzluklara rağmen bu tarzda yazmayı sürdüren birçok sanatçı vardır ve basılan divan sayısı artmıştır (İsen, Kurnaz 1992: 208-218; İsen, Horata 2002: 150-161). XVIII. yüzyılda göçebe saz şairlerinin şehirleşerek saray, devlet adamları, ayan ve eşrafın çevresinde toplanmasıyla birlikte Divan şiirinin halk şiiri üzerindeki etkisi giderek artmış ve böylece halk şiiri dil, vezin ve nazım şekilleri bakımından Divan şiirine yaklaşmıştır. Hatta bu durum şairlerin seçtikleri mahlâslarda bile kendini göstermiş ve birçok şair yetişmiştir. XIX. yüzyılda bu grubun temsilcisi şairler içinde başta Dertli, Bayburtlu Zihnî, Erzurumlu Emrah, Şem'î, Tokatlı Nûrf gibi isimleri anmak gerekir (Ertop 1969: 436-439; İsen, Kurnaz 1992: 208-218). XIX. yüzyılda bu gruba dahil edebileceğimiz şairlerden biri de Trabzonlu Avnî'dir.

Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmayan, doğum tarihi bilinmeyen¹ şairin, ikinci Divan'ının² sonundaki *Unvân-ı Nâzım*³ ve *Zübde-i Verese* başlıklı manzumelerinin aşağıdaki beyitleriyle bir başka beytinden hareketle isminin *Osman*, lakabının *Kara Osman*, mahlâsının *Avnî*, asıl vatanının *Trabzon* sancağının *Görel* kazasının *Haydarlı*⁴ köyü olduğunu öğrenmekteyiz:

¹ Bu konu üzerinde daha sonra durulacaktır.

² Aslında Avnî'nin eserine "Divançe" demek doğru olursa da biz, hem şairin ifadelerine, hem de baştaki "Dîvân-ı Avnî" kaydına dayanarak eserden söz ederken "Divan" kelimesini kullandık.

³ Manzumedeki "Anam hayrî'n-nisâ Zehrâ adaşı / Babam nâmda o Şübber arkadaşı" beytinin ilk mısraında şair, annesinin adının "Fatma" olduğunu, ikinci mısradaki "Şübber arkadaşı" ifadesiyle de baba adını işaret ediyor. Divan'da "Şübber" şeklinde harekelenmiş bu kelime ulaşabildiğimiz sözlüklerde "Şebber" şeklindedir. Dehhdâ, "Şebber"e "Hz. Muhammed'in torunları Hz. Hasan, Hüseyin ve Muhsin'e verdiği isim" ve "Hz. Hasan ve Hüseyin'in lakabı" (CD), Şemîsâ "Hz. Hasan'ın lakabı" (1369: 232), Steingass ise Hz. Harun'un oğlunun ismi ve Hz. Hasan'a Hz. Muhammed tarafından verilen isim (1988: 731) anlamlarını yüklüyor. Şair, bu mısradaki "arkadaş" kelimesini "adaş" anlamında kullanıyorsa baba adı büyük ihtimalle "Hasan"tır. Ayrıca bu mısraın bazı kaynaklarda "Babam bâmda o Şübbere arkadaşı" (Ergun: 576; İnal 1999: 208; Yüksel 1993: 202) şeklinde çevrildiği görülmektedir. Burada "bâm" olan kelimeye Divan'da hem "n" hem de "b" okunacak şekilde iki nokta konmuştur. Biz anlam gereği "n" ile okumayı tercih ettik. "Şübbere" kelimesininse hem vezin hem de Divan'daki imlâsı gereği sadece "Şübber" okunması mümkündür.

⁴ Günümüzde Görel merkeze üç kilometre mesafede *Haydarlı* isminde bir köy mevcuttur.

Bu kelâmı nazm iden mücrim kulun⁵
Nâmın Osmân mahlasın Avnî bilin (Avnî 1303: 48)

Kucâyî dinse ey Avnî cevâbın vir Trabzonî
Vatanındır senin çünkü gönülden eylegil vedâ' (Avnî 1303: 38-39)

Vatanım semtini sordı ehibbâ
Cevâbın virmege oldum müheyyâ
Dedim sancagımı dilden Trabzon
Kazâmı Görele yazdım anıncün
Köyüm Haydarî nâmında olupdur
Kara Osmân bana anda lakabdır
Benim adım ki Zî'n-nûreyne uygun
Özüm uymadığıçün dîde pür-hûn (Avnî 1303: 47)

Unvân-ı Nâzım'ın diğer beyitlerinden şairin, vatanından açıklamadığı bir nedenle ayrıldığı, yolunun gurbete düştüğü ve *Aydın* ilinin *Sıgacık*⁶ *Kalesi*'nde ikamet etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Avnî, bu zorunlu ayrılışın nedenini belirtmese de kusuru kendisinde araması gerektiğini ve dönmeyi arzuladığını da işaret eder:

Vatan-ı aslıden hicret buyurdum
Diyâr-ı gurbete yönüm çevirdim
Nasîbim Aydın içinde virildi
Sıgacık Kal'ası me'vâ görüldi
Anı mesken idindim ben zarûfî
Kime küsem bana buldum kusûrî
Vatan hubbın çün îmândan bilürem
Anın için vatan ârzû kıluram (Avnî 1303: 48)

Mahlâsla isim arasında uyum bulunması pek meşhur olduğu için kendine “ayın, vâv ve nûn”la yazılan kelimeyi;

⁵ Beyitler çevriyazı işaretleri kullanılmadan ve metnin hareketlerine bağlı kalınarak okunmuştur. Vezin gereği yapılan bazı eklemeler [] içine alınmış, doğru olduğundan emin olmadığımız birkaç kelimenin yanına (?) işareti konmuştur. Uzun ünlülerin ^ ile gösterildiği beyit alıntılarında imale ya da zihafılar belirtilmemiş, özel isimlere gelen ekler ' ile ayrılmamıştır.

⁶ Metinde *Sıgacık* olarak hareketlenmiş kelime bazı kaynaklarda *Sığacak* okunmuştur (Ergun: 577; İnal 1999: 208; Yüksel 1993: 202). Nitekim bu kelime Akbayar'da da “Sıgacık” şeklindedir ve karşısında “Aydın, İzmir, Seferihisar” yazmaktadır (2001: 144).

FATMA SABİHA KUTLAR

Ki mahlas isme uymak ise eşher
Ayın vâv nûn ile imlâya mazhar (Avnî 1303: 47)

beytinde değindiği gibi mahlâs olarak seçerse de “iricek otuza yaş” redifli gazelin aşağıdaki;

Sana mahlas ola Avnî dedi bir pîr bana kim
Men anın himmetin aldım iricek otuza yaş (Avnî 1303: 12)

beytinde bu mahlâsın kendine bir “pîr” tarafından verildiğini ve bu “pîr”in “Nakşî’den biri” olduğunu söyler:

Avniyâdır mahlasım bahş itdi Nakşîden biri
Avn-i Hak olmazsa ger kılam vücûdı infisâh (Avnî 1303: 31)

Avnî bir başka beytinde ise Rifâ’îlik mektebinin kurucusu Ahmed Rifâ’î’nin adını anarsa da (Avnî 1303: 12) bu ifadeler şairin, Nakşîlik ve Rifâ’îlikle doğrudan bir bağlantısı olduğunu ya da bunun derecesini tam olarak göstermemektedir. İlk Divan’ında H.1290 tarihini verdiği “men çıkdım” redifli semâîsinde varlık elbisesinden soyunduğunu, aşk dergâhına girdiğini işaret etmesi böyle bir ilişkisi olduğunu düşündürmektedir:

Gözi yaşlı gedâ bin iki yüz toksanda men çıkdım
Dili mecrûh fakîr-i bî-nevâ irfânda ben çıkdım (Avnî 1303: 19)

Soyundum varlığım sevbin mürâ’î olmamak için
Hezârân zâr ile abdâl tek uryânda men çıkdım (Avnî 1303: 19)

Avnî, ikinci Divan’ının ilk şiirinde ders vekili Ahmedî Âsım Efendi’den şeriat ilmini ahz ettiğini ve onun himmetiyle insanlar içinde adından âlim diye söz edildiğini söyler. İnal, bu bilgiye dayanarak şairin İstanbul’a gelmiş olduğunu belirtir (1999: 208):

Ders vekîli Ahmedî Âsım dedim üstâdımı
Hasretinden arş-ı a’lâya çıkardım dâdımı

Andan ahz itdim şerî’at ilmini cehd eyleyüp
Himmeti âlim dedirdi nâs içinde adımı (Avnî 1303: 25)

İlk Divan’ındaki “iricek otuza yaş” redifli gazelde otuz yaşına geldiğini, sıkıntı içinde olduğunu (Avnî 1303: 11-12) belirten şair, diğer Divan’ındaki bir divanında

kırk yaşındayken bir gece Hz. Muhammet'i rüyasında gördüğünü söyler. Manzumenin diğer beyitlerinde de Hz. Peygamberi över ve maktada "vakt-i nez"'inde (can çekişme zamanı) müjde istiyorsa onun ravza-i pâkini ziyarete gitmesi gerektiğinden söz eder:

Bir gice ma'nâda gördüm irmiş idi kırka yaş
Ahmedimdir bedr-yüz şehlây-göz hilâl-kaş

Vakt-i nez'inde beşâret [di]lerisen Avniyâ
Git ziyâret itmek için ravza-i pâke ulaş (Avnî 1303: 34)

Avnî, bu ziyareti yaptığına dair şiirlerinde herhangi bir bilgi vermez. Burada dikkati çeken nokta şairin ilk Divan'ındaki bir beytinde otuz, ikinci Divan'ındaki bu beytinde ise kırk yaşında olduğunu belirtmesi ve benzeri biçimde H.1290 ve H.1300 tarihli iki Divan'ı arasında da on yıllık bir farkın bulunmasıdır. Şayet bir tesadüf değilse bu bilgilerden hareketle Avnî'nin H.1300'de kırk, vefat tarihi olarak verilen H.1310'da⁷ (M.1892) (Ergun: 576; Uraz 1933: 61; Yüksel 1993: 203) elli yaşında ve dolayısıyla muhtemel doğum tarihinin de H.1260 (M. 1844-45) olabileceğini söyleyebiliriz.

Avnî, ilkinin Safer 1290 (Nisan 1873), diğerini Safer 1300 (Aralık-Ocak 1882-83)'de tertip ettiği iki Divan sahibidir (Avnî 1303: 24, 48). Divan'larının herhangi bir yazma nüshası belirlenememiştir. Aşağıdaki ilk beyit şairin birinci, diğeri ise ikinci Divan'ı için düşürdüğü tarihtir:

Târîh-i divânın dilin mısra'-ı sâni'den alın
Kaddi kemân Avnî kuln dil nâra yandı ibtidâ (Avnî 1303: 2)

Deryâ-yı aşkı boylarım târîh-i divân eylerim
Gaş harflerini söylerim şâ'ir dilinden Avniyâ (Avnî 1303: 26)

Birinci beytin ikinci mısraındaki harflerin toplamı H.1290; diğer beyitte ise "gaş" kelimesindeki "gayın" ve "şın" harflerinin toplamı H.1300 tarihini vermektedir⁸. Bir

⁷ Şairin ölüm tarihini veren ilk araştırmacı Uraz, çalışmasında bu bilginin kaynağını işaret etmemiştir (1933: 61).

⁸ Basılı Divanlar Katoloğu'nda "Divan'ın başında baskı tarihi olarak 1303 yılı verilmiş, 24 ve 48. sayfada yanlış tarih olarak 1290 ve 1300 yılları gösterilmiştir" (İpekten, İsen 1997: 16) şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır. 24 ve 48. sayfalardaki bu iki tarihin Divan'ların basım tarihi

başka beytinden de Avnî'nin, "toksan" ve "üç yüzde" tamamladığını işaret ettiği bu iki Divan'dan birini kaybettiği, bu duruma çok üzüldüğü ve bulursa iki Divan'ı tek bir ciltte bastırmayı istediği anlaşılmaktadır:

Bana aşkım imâm oldu ki zenciri zimâm oldu
Dü dîvânım tamâm oldu ayın vâv nûn dağıldı vây (Avnî 1303: 46)

Bir *mecâzî* bir *hakikî* iki dîvân yapmışam
Biri toksan biri üç yüzde arası pek irah

Bu kelâmın menşe'inden ger sorarsan ey ahî
Gâ'ib oldu anların bir dânesi itdim surâh

Ger bulursam ikisin bir cilde koymaktır emel
Hem ikisi bir kab içre tab' olunsun iki şâh (Avnî 1303: 30)

Divan'ların 14 Haziran 1303 (26 Haziran 1887)'te basıldığı göz önüne alınırsa şairin, Divan'ını bulduğu ve arzu ettiği gibi sağlığında ikisini bir arada bastıracağını söylemek mümkündür. Divan'daki bazı beyitlerde Farsça ve Arapça bilmediğini, şiirlerini Türkçe yazdığını belirten Avnî'nin isteği, okuyanın da dinleyeninin de "kem" (kötü) dememesi, ona dua etmesidir:

Kimi Fâris kimisi de Arabca söyledi eş'âr
Lisân-ı âheri bilmem dilimce söyledim destân (Avnî 1303: 43)

Ümmiyem eş'ârımı Türkîce itdim intisâh
Yalvarıram kem dimesün okuyup tuyan sımâh (Avnî 1303: 30)

Bu nazmım okuyup dinlerse bir kes
Şu yazdığım du'âyı eyleye bes (Avnî 1303: 47)

Avnî'nin birinci Divan'ında gazel kafiyeli otuz manzume mevcuttur. "Gazel, divan, kalenderî, semâî" şeklinde dönüşümlü olarak sıralanan bu manzumelerin sekizi *gazel*, yedisi *divan*, yedisi *kalenderî*, sekizi *semâî*dir. İkinci Divan'da yer alan otuz dört manzumenin on beşi *divan*, on beşi *semâî*, biri *gazel*, biri *kaside* ve

olmadığı, şairin Divan'ları için düşürdüğü tarih beyitlerinden de anlaşılmaktadır ve dolayısıyla herhangi bir yanlışlık söz konusu değildir.

ikisi *mesnevî*dir. Her iki Divan'da bir *kaside*, iki *mesnevî*, dokuz *gazel* ve diğerleri *gazel* kafiyeli yirmi iki *divan*, yirmi üç *semâî*, yedi *kalenderî* olmak üzere toplam altmış dört manzume yer alır. Biri on dört, diğeri on altı beyitli iki *mesnevî*nin dışında şiirlerin hepsi yedi⁹ beyittir.

Şair, Divan şairlerinin etkisinde kalan diğerk halk şairleri gibi, şiirlerini daha çok yazdıkları aruz kalıbı esas alınarak isimlendirilen¹⁰ *gazel* kafiyeli *divan*, *semâî* ve *kalenderî* şekillerinde yazar. Bunlardan aruzun *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbıyla yazılan şiirlere *divan*, *mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün* kalıbıyla yazılanlara *semâî*, *mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ûlün* kalıbıyla yazılanlara ise *kalenderî* (Dilçin 1983: 354-359; Kurnaz 1997: 315-322) ismi verilir. Şairin iki Divan'ında tercih ettiği aruz kalıplarını ve kullandığı nazım şekillerini topluca şöyle sıralayabiliriz:

- mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün* (23 *semâî*)
- fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* (22 *divan*)
- mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ûlün* (7 *kalenderî*)
- fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* (7 *gazel*)
- müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün* (2 *gazel*)
- müstef'ilün fâ'ilün müstef'ilün fâ'ilün* (1 *kaside*)
- mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ûlün* (1 *mesnevî*)
- fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* (1 *mesnevî*)

⁹ “Yedi”nin İslâmî bağlamda önemli bir sayı olduğunu belirten Schimmel, “Kur’ân’ın ilk suresi Fatihâ’nın yedi âyet, inanç ikrarı “lâ-ilâhe illa’llâh Muhammedün resûlu’llâh”ın yedi kelime, Kur’ân’a göre dünya ve cennetin yedi kat olduğu; tavaf esnasında Kâbe etrafında yedi kez dönüldüğü, Merve ile Safâ arasında yedi gidiş dönüş yapıldığı, Mina’da şeytanın yedişer taşla taşlandığı...” gibi birçok örnek üzerinde durur ve “yedi”yi suflilerin de çok sevdiğini ekler (Schimmel 2000: 148, 159-161). Mesela, “yediler” “Ricâl-i Ülä” ve “yedi abdal” “Ricâlu’l-Gayb” bu sayının tasavvufdaki yerini işaret eden örnekler arasındadır (Uludağ 1991: 530). “Yedi” sayısının söz konusu özellikleri, Avnî’nin şiirlerinin de bu bağlamda incelenmesi ve bunun bir nedeni olup olmadığı sorusuna cevap aranması gerektiğini gösterir. Divan üzerinde hazırlamakta olduğumuz diğerk yazımızda bu konu üzerinde de durulacağı için burada ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

¹⁰ Kurnaz (1997: 315), bu isimlendirmenin vezinden ziyade şiirlerin kalıba uygun belirli bir ezgi veya makamla okunmasından kaynaklandığını belirtir.

Divan'ında hece vezni ile yazılmış herhangi bir şiir tespit edemediğimiz¹¹ Avnî'nin, bütün şairler gibi zaman zaman aruz kusurları yaptığı görülür. Mesela aşağıdaki beyit ve mısralarda benzerleriyle birçok şiirde karşılaştığımız imaleler mevcutsa da "hilâl" ve "Muhammed" kelimelerinin ilk, "Haydarî" ve "vatan" kelimelerinin ikinci hecesindeki ünlüye yapılanın daha az rastlananlardan olduğunu işaret edelim:

Bir gice ma'nâda gördüm irmiş idi kırka yaş
Ahmedimdir bedr-yüz şehîlây-göz hilâl-kaş (Avnî 1303: 34)

Muhammedin şem'ine yanup kül oldu vücûd
Muhammedin kulları kon ravzaya külümi (Avnî 1303: 47)

Köyüm Haydarî nâmında olupdur (Avnî 1303: 47)

Vatan-ı aslıden hicret buyurdum (Avnî 1303: 48)

Yalvarırım kem dimesün okuyup tuyan sımâh (Avnî 1303: 30)

Avnî, zihaf konusunda daha dikkatlidir. Zaman zaman zihaf da yapan şairin en çok med hecelerde bu hataya düştüğü görülür:

O şûhun bâğına girmekligi ister bu dilim (Avnî 1303: 6)

Dâvûdî sadâsı yüregim eyledi bin şâh (Avnî 1303: 5)

Ey nâzlı civânım ide Bârî yüzünü ag (Avnî 1303: 19)

Dili mecrûh fakîr-i bî-nevâ irfânda ben çıkdım (Avnî 1303: 19)

Bu meydânda velî Mansûr gibi ber-dâriyam yârin (Avnî 1303: 20)

Duhûlden maksad-ı aksâ cemâl-i pâkin olmuşdur (Avnî 1303: 40)

Avnî'nin birinci Divan'ındaki şiirlerinin hepsi bir, iki, üç ve dört kelimedenden oluşan rediflerle yazılmıştır: "bak, bana, ben, bulunmaz, gerek, güç, ider, sebeb,

¹¹ Uraz'ın, "heceden ziyade aruzu sevmiş" demek suretiyle (1933: 61) hece vezni ile yazılmış şiirleri de bulunduğunu işaret ettiği Avnî'nin Divan'ında hece vezni ile kaleme alınmış herhangi bir şiirini tespit edemedik.

eyledi feryâd, eyler feza', eylesün iksât, ide feyyâz, itme niyâz, men çıkdım, olmadı şâd, olur elbet, tutarlar yas, yandı ibtidâ, cümleyi eyle halâs, ezelden bizlere mîrâs, ezelden olmışam vassâf, ezelf gülmedi gönül, iden olmaz ferâh, iricek otuza yaş, kaşlarıdır mâh-ı nev, ola ol mâh, ol kâmet-i bâlâ, cân Ahmed yüzleri bedr-ay, ide bârî yüzünü ag, yüregim eyledi bin şâh". Redif kullanımına yönelik bu rağbet şairin âhenk sağlama düşüncesinden kaynaklanıyor olmalıdır. İkinci Divan'da ise birinci Divan'daki gibi bir ya da birkaç kelimeden oluşan redifler yer almaz. Biri dışında "elif" harfinin yer aldığı bu kafiyeler¹² (ek redifler de dahil) art arda sıralandığında, kafiye konusundaki bu özelliğin tesadüfî olmadığı açıkça görülür: "-âdımı, -â, -â, -âb, -ât, -âs, -âc, -âh, -âh, -âd, -âd, -âr, -âz, -âs, -âş, -âs, -âz, -ât, -âz, -â', -âg, -âf, -âk, -âk, -âl, -âm, -ân, -û, -âh, -lâ, -ây, -limi". Ayrıca Divan'da, ikisinin birer beytini aşağıda örnek olarak verdiğimiz, musammat kafiyeli (Avnî 1303: 2, 23, 25, 46) dört şiir bulunmaktadır:

Tahmîd ü tesbîh *eyleyüp* deryâ-yı aşkı *boylayup*
Şâm ü seherde *söyleyüp* dil nâra yandı ibtidâ (Avnî 1303: 2)

Şâm ü seher kan *aglayam* derd-i derûnım *söyleyem*
Râzım kime fâş *eyleyem* yokdur bu sırra âşinâ (Avnî 1303: 26)

Avnî'nin şiir dilinde Türkçe kelime oranı az olmamakla birlikte, Arapça-Farsça kökenli birçok kelime ve Farsça kurallara göre yapılmış bazı tamlamalar bulunur. Fakat bunlar onun şiir dilini anlaşılmasız hâle getirmez:

Âbidâ zâhir sözine kanmazız terk it bizi
Biz gürûh-ı sâlikânız sohbet-i pîrân gerek (Avnî 1303: 18)

Çün gürûh-ı âşikânın haşr ü neşri bundadır
Bu ayândır nefha-ı sûrı görürler dâ'imâ (Avnî 1303: 26)

Ol adû-yı bed-likâ nefsin seni azdırmasun
İstegini virme anın hem hücûm it çek silâh (Avnî 1303: 30)

¹² Hakikî aşktan söz edilen ikinci Divan'daki şiirlerin kafiyelerinde, biri dışında, "elif" in yer alması, bunun harflere yüklenen anlamlarla bir ilişkisi olabileceğini düşündürüyor. Nitekim "elif" in şiirlerde vahdeti temsil etmesi, "Allah" kelimesinin "elif" le başlaması, mutasavvıfların bütün harflerin "elif" ten geldiğine inanması, "elif" in dışındaki harflere de tasavvufî anlamlar yüklenmesi (İbn Arabî 2000: 23, 129-172; Tökel 2003: 81-85) gibi bilgiler, Divan'daki şiirlerin muhtevaları göz önüne alınca bu düşüncemizi destekler görünmektedir.

FATMA SABİHA KUTLAR

Sulb-i ebden rahm-i ümme düşmişem bir katre âb
Rahm-ı mâderde geyindim çâr anâsırdan libâs (Avnî 1303: 34)

Duhûlden maksad-ı aksâ cemâl-i pâkin olmuşdır
Hicâbın kaldırup cânâ ziyâsın eylegil şeffâf (Avnî 1303: 40)

Divan'larda, yukarıdaki örneklerde de görülen Farsça isim ve sıfat tamlamalarının yer almadığı ve Türkçe söyleyişin hakim olduğu çok sayıda beyit de mevcuttur:

Ne güzeldir dediler ol adı Leylâyı bana
Görebilsen dediler kaşları tugrayı bana (Avnî 1303: 3)

O şûhun bâğına girmekligi ister bu dilim
Kime sordum ise sakın dediler girmesi güç (Avnî 1303: 6)

Âteşim yanmadan evvel tütünüm arşa çıkar
Şu sebep zâr ile kaldım iricek otuza yaş (Avnî 1303: 12)

Şiirlerini anlaşılır bir dille kaleme alan Avnî'nin ele aldığı konular ağırlıklı olarak dinî-tasavvufîdir. "Bir mecazî, bir hakîki dîvân"¹³ düzenlediği yolundaki kendi ifadesine dayanarak şiirlerini "sevgilinin tasvir edildiği ve ona duyulan aşkın anlatıldığı şiirler" ve "dinî-tasavvufî konularda yazılmış şiirler" olmak üzere iki grupta toplamak mümkündür. Sevgilinin ve ona duyulan aşkın dile getirildiği şiirlerinin büyük bölümünün ilk Divan'da, dinî-tasavvufî konuda kaleme alınmış şiirlerinin büyük bölümününse ikinci Divan'da toplandığını belirtmek gerekir.

Avnî'nin sevgili tasvirlerinde Divan şiirinin alışlagelmiş benzetmelikleri yer alır. Ay, güneş ya da yasemin yüzlü, gül yanaklı, âhû gözlü, kemân, tuğra ya da hilâl kaşlı, ok kirpikli, şahin bakışlı, gonca ya da hokka ağızlı, mercan dudaklı, inci

¹³ Muhtevadan hareketle yapılan bu düzenleme geleneksel divan düzenine uymazsa da şairin bu konuda tek olmadığını eklemek gerekir. Nitekim XVII. yüzyıl Divan şairi Ahmet Nâmî'nin, Divan'larını "mecâzî" ve "hakîki" olmak üzere muhtevaya yönelik bir ayrıma tabi tutarak düzenlediği, mecazî aşkı ve güzellikleri anlattığı şiirlere yer verdiği Divan'ına "Hüsni Mecâzî", tasavvufî aşktan söz ettiği şiirleri topladığı Divan'ına ise "Hüsni Hakîki" adını verdiği ve şimdiki kadar divanı bu özelliği taşıyan bir başka şaire rastlanmadığı belirtilmiştir (Yenikale 2002: 210). Yenikale'nin verdiği bilgilerden hareketle Avnî Divan'larının bu özelliği taşıdığı tespit edilebilen ikinci örnek olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

dişli, hindû benli, Leylâ saçlı, billur gerdanlı, servi boylu, kalem parmaklı, sedef turnaklı, amber kokulu, dâvûdî sesli sevgili; sultana, meleğe, güle, periye, şem'e, Leylâ'ya, Şîrîn'e, Zelîhâ'ya ve güle benzemektedir. Gözleri elâ, saçları siyahtır. Zavallı, beli bükülmüş, gönül sarayı viran âşık ise Mecnûn'a, Ferhâd'a, pervaneye ya da viranede öten baykuşa benzer. Avnî'nin sevgili-âşık-aşk üçgenine ilişkin anlatımında tekrardan başka bir şey bulmak, en azından özgün bir söyleyiş yakaladığını söylemek mümkün değildir. Sadece bir şiirinde sevgilinin naz ve edayla da olsa yanına gelmesi, âşığın perişan gönlünün hâlini anlaması ve onu bırakıp gitmemesi acımasız sevgili hayalini biraz yumuşatır görünmektedir (Avnî 1303: 22-23). Onun sevgili ve âşık tasvirleriyle ilgili aşağıdaki beyitler aynı konudaki diğer beyitleri hakkında da bir fikir verecektir:

Gözi âhû ruhi gonce deheni hokkaya ben
Bu ne hâldir dir iken söyledi lâ lâyı bana (Avnî 1303: 3)

Şâhin bakışı aklıma hiffet getürüpdür
Çeşminin elâsı yüregim eyledi bin şâh (Avnî 1303: 7)

Nâzikce kelâmı beni mest eyledi dâ'im
Dâvûdî sadâsı yüregim eyledi bin şâh (Avnî 1303: 5)

Zelîhâ misli bir dil-ber büküp kaddim kemân itdi
Şu cevrimde zamânıma irenler eyledi feryâd (Avnî 1303: 8)

Mecnûn gibi sahrâlara düşse dil-i şeydâ
Son demde bu hâl ile perişân olur elbet (Avnî 1303: 5)

Avniyâ baykuş misâli öterem vîrânede
İhtimâl mevtime âhir dilde yaradır sebep (Avnî 1303: 22-23)

Gelüp nâz ü edâlarla perişân gönlümi anlar
Derûnum derdinin dermândır ol kâmeti bâlâ (Avnî 1303: 23)

Avnî'nin iki Divan'ında dinî-tasavvufî konularda yazdığı ve bir kısmı nasihat niteliği taşıyan şiirler daha geniş yer tutar. Allah'ın ismini zikr ile dili, sun'ını düşünmekle gönlü yanan, tahmîd ve tesbîh eyleyerek aşk deryasını boylayan şair,

huri ve gılman peşinde koşmayı değil, cemali talep eder. Çünkü bilir ki Allah, emrine ram olanı boş koymaz:

İsm-i Hudâyı zıkr ile dil nâra yandı ibtidâ
Sun'-ı Hudâyı fikr ile dil nâra yandı ibtidâ (Avnî 1303: 2)

Tahmîd ü tesbîh eyleyüp deryâ-yı aşkı boylayup
Şâm ü seherde söyleyüp dil nâra yandı ibtidâ (Avnî 1303: 2)

N'idersin hür ü gılmânı cemâli iste ey Avnî
Tehî koymaz seni elbette emrine idersen râm (Avnî 1303: 43)

Hz. Muhammet'e derin bir sevgi duyan şair, her vesileyle Hz. Peygamber'den söz etmeyi unutmaz. Avnî'ye göre ister Farsça, ister Türkçe olsun söylenenler ona övgüdür:

Ey dilâ yanmaz mısın ol Mustafânın aşkına
Cümle yandı sen de yak bu cism ü cânı kıl kebâb (Avnî 1303: 27)

Halîm ü hem selîm oldur anın meddâhıdır diller
Gerek Fâris gerek Türkî ana medhiyyedir elfâz (Avnî 1303: 37)

İlk Divan'ındaki son semâîsi (Avnî 1303: 23-24) na't, ikinci Divan'ındaki son semâîsi (Avnî 1303: 47) mi'râciyye olan şair, "Kasîde-i Muhammediyye" başlıklı her mısraı "Muhammed" kelimesiyle başlayan yedi beyitlik tek kasidesinde de ona duyduğu derin sevgiyi dile getirir:

Muhammedin aşkıdır bülbül iden dilimi
Muhammedin şevkidir gonce iden gülümü
Muhammedin yarının dürdi bile sevilür
Muhammedin aşkına tutsun biri elimi
Muhammedin vasfıdır dillerde söylenen
Muhammedin avnidir incitmeyen telimi (Avnî 1303: 48)

Hz. Ali'ye ve ehl-i beyte bağlı olduğunu, adının Osman olmasından dolayı üzüntü duyduğunu, adı uysa da özünün Hz. Osman'a uymadığını vurgulayan Avnî, kabir içindeki zulümden kurtarması için Allah'a yakarırken Hz. Ali'yi de anar:

Mustafâyı Murtaazâyı nûr-ı vâhid bilmişiz
Ehl-i beytin âşıkıyız sînemiz büryân gerek (Avnî 1303: 18)

Benim adım ki Zi'n-nûreyne uygun
Özüm uymadığıçün dide pür-hûn (Avnî 1303: 47)

Ol Aliyyü'l-Murtazâ şâh-ı velâyet hakkıçün
Kabr içindeki zulümden cümleyi eyle halâs (Avnî 1303: 12)

Kerbelâ hadîsesi için tutulan yası, âşıkların Allah'a duydukları özlem dolayısıyla tuttukları yasa benzeten şair, Hz. Hüseyin'in katline duyduğu üzüntüyü dile getirirken Yezîd'e de lanet okur:

Kamu mü'min şehîd-i Kerbelâsıçün tutarlar yas
Dahı uşşâk ezelden âşinâsıçün tutarlar yas (Avnî 1303: 11)

Ehl-i beytin mahremiyem münkirâna tîg çeküp
Şâh Hüseyin katline oldu bu gönlüm ehl-i yas (Avnî 1303: 34)

Sad hezâr la'net Yezîde rahmet olsun mü'mine
Mâ-cerânın vâ'iziyem hoşça dinlen ey enâs (Avnî 1303: 34)

Melâmet ehline yakınlık duyan, harâbât ehli olduğunu belirten Avnî, hemen her vesileyle zahide, âlime, âbide, sofuya ve vaize çatar. Bu esnada ne yapmaları gerektiği ve neyin doğru olduğu noktasında öğüt verir. Dinî-tasavvufî konularda yazılmış şiirlerde görmeye alışkın olduğumuz bütün malzeme bunlarda da karşımıza çıkar. Mesela ilk Divan'ında her beytinin başında "âşık, sâdık, âlim, sâlih, sûfî, üftâde-i şeydâ" ve beş beytinin başında "zâhidâ, âbidâ, vâ'izâ, sûfiyâ, Avniyâ" kelimeleri bulunan bir kalenderîyle bir divanında (Avnî 1303: 13, 18) diğer şiirlerde parça parça söylediklerini birleştirmiş gibidir. Şair, âşığa ettiği tavsiyeleri sıralarken bu kişiler hakkındaki düşüncelerini, onların beğendiği ve beğenmediği yönlerini de söyler. Söz konusu divandan aldığımız şu beyitlerinde "harâbât ehli" olduğunu da vurgular:

Biz harâbât ehliyiz kim cümlemiz üryân gerek
Râzımız keşf itmek için sâhib-i iz'ân gerek (Avnî 1303: 18)

Vâ'izâ sen ta'n ü teşnî'de bulunma bizleri
Kîl ü kâli almazız biz ma'nî-i Kur'ân gerek (Avnî 1303: 18)

Sûfiyâ cennet yolun tut bakma bizlerden yana
Biz o evden geçmişizdir vuslat-ı cânân gerek (Avnî 1303: 18)

“Vuslat-ı cânân”ı yani “Allah’a kavuşma”yı isteyen şair, “fenâ”dan geçmek “bekâ”ya ulaşmak arzusundadır. O, bunu başarmak için nefsin arzularına boyun eğmemek, kibirden uzak durmak, dünya malına önem vermemek, başkasının ayıbını söylememek, gönül yıkmamak, nasihat dinlemek, mihnete katlanmak, gafletten uyanmak gerektiği gibi birçok öğüt verir. Tavsiyesi can gözünü açmak, kuru laflarla ömrünü israf etmeden fenâdan geçmek ve kendini bir mürşide teslim etmektir:

Cân gözün aç nefs ilinde olunan gavgâya bak
Kimiler içdi şehâdet kimisi oldı guzât (Avnî 1303: 27-28)

Gel ey Avnî fenâdan geç bekâ mülke sefer eyle
Kuruca hây hûlarla gel itme ömrini isrâf (Avnî 1303: 40)

Seni sen mürşide virgil seni alsun sana virsün
Karanlıktan halâs olmak için lâzım durur tebbâ' (?) (Avnî 1303: 38)

Ona göre, melâmet ehline yar olmak, onların gönlünü hoş tutmak, aşk sırlarını aşkın kitabında aramak ve Mansûr gibi olmak isteniyorsa da boynuna Mansûrluk kemendini takmak gerekir:

Melâmet ehline yâr ol idüp akvâlini ismâ'
Anın sen hâtırın hoş kıl idüp pes gönlünü zayyâ' (Avnî 1303: 38)

Zâhidâ erkân-ı aşk aşkın kitâbından çıkar
Ehl-i dil bi'l-cümlesi esrârını andan arar (Avnî 1303: 32)

Ene'l-Hak söyleyüp Mansûr çekildi dâra ey Avnî
Dilersen boynına sen de o Mansûrluk kemendin tak (Avnî 1303: 41)

Vahdet şarabından içende kir pas kalmaz. Avnî, ruh iken o badeden tas tas içmiş ve arınmış bir Hak âşığıdır. Ona bunca sözü söyleten de vahdet sırrıdır:

İçmişem ben rûh iken vahdet meyinden tâs ü tâs
Ol şarâbı kim içerse kalmaz anda kir ü pas (Avnî 1303: 34)

Vahdetin sırrı durur bunca kelâmı söyleden
Sâlikâ bu remzi anla mâ-sivâyı cümle saç (Avnî 1303: 29)

Avnî, şiirlerinde tasavvufî beyitlerde daha sık rastlanan bazı âyet ve hadisleri telmih ya da iktibas yoluyla kullanır. Mesela bir beytinde hem Tîn suresinin, insanın “ahseni takvîm” üzere yaratıldığına haber verildiği dördüncü âyetine, hem de Necm suresinin on yedinci âyetine yer verir:

Yaratdı âdemi Hak *ahseni takvîmde*¹⁴ şöyle kim
Saçıyla kirpigin kaşın yüziyle gözlerin *mâ-zâg*¹⁵ (Avnî 1303: 39)

Şiirlerde kullanılan âyetlerden biri de Yâsîn suresinin seksen ikinci âyeti olan ve “kûn fe-kân”olarak kısaltılan “kûn fe-yekûn”dur. Avnî’ye göre bu âyetin sırrını kavramak âkil için zordur. Varlığın sebebi olan bu emri anlamak için irfan gerekir:

Âkil eger ister isen kâf nûndan bir sebak
*Kûn fe-kân*¹⁶ sırrında vardır haylice bir mübhemât (Avnî 1303: 28)

Emr-i *kûn* esrârını bilmeklige irfân gerek
Cümle eşyâ andan oldı didi fahr-i kâ’inât (Avnî 1303: 28)

Şu beytinde ise hadis olarak bilinen “men aref”i¹⁷ iktibas eder:

Nefsini hem rütbeni bil *men aref*den dersin al
Gâfil olma hamd ü şükri kıl Hudâya ihtisâs (Avnî 1303: 35)

Bir beytinde ise diğer adı “Seb’a'l-Mesânî” olan Fatiha suresinden söz eder. Yiğit, Fatiha suresini Hurûflerin yüzdeki yedi hatta mukabil kabul ettiklerini belirtir. Bu sure okunduktan sonra ellerin yüze sürülmesinin de bunun işareti olduğunu ekler (1990: 80). Avnî de “Seb’a'l-Mesânî”yi insanın yüzünde görür ve bu sebeple ona itibar edilmesi gereğini işaret eder:

Sûre-i *Seb'a'l-Mesânî* âdemin vechindedir
Şol sebebden gel berü ol câna eyle i'tibâr (Avnî 1303: 32)

Şair, aşağıdaki beyitte ise “Ben ilmin şehriyim, Ali onun kapısıdır” manasındaki tartışmalı bir hadise (Kandemir 1989: 376) ve Enbiyâ suresinin yüz yedinci ayeti olan “erselnâke”ye yer verir:

¹⁴ “Muhakkak ki biz, insanı en güzel bir biçimde yarattık” (Kur’ân-ı Kerim, Tîn 95: 4).

¹⁵ “(Muhammed’in) gözü şaşmadı” (Kur’ân-ı Kerim, Necm 53: 17).

¹⁶ “Ol (dedi), hemen oldu” (Kur’ân-ı Kerim, Yâsîn 36: 82).

¹⁷ “Kendini bilen Rabb’ini bilir” (Yılmaz 1992: 122).

Muhammed şehri-ilm oldu Alfdır kapısı anın
Ki kendi mahz-ı rahmetdir gelür Kur'ânda *erselnâk*¹⁸ (Avnî 1303: 41)

Bir semâfisinde melâmet hırkasını giyenin harâbât ehli olduğunu, bu hırkanın Allah tarafından dikildiğini belirten Avnî'ye göre, melâmet/harâbât ehlinin sözü şeriate, hâli hakikate uygundur. Onların hâlinde riya, sözünde galat yoktur:

Melâmet hırkasın geymiş harâbât ehli ey zâhid
Diken üstâd-ı kudretidir bir igne sokmadı hayyât (Avnî 1303: 37)

Anın sözi şerî'atdır hakikat hâli olmuşdur
Ki hâlinde riyâ yokdur kelâmında dimez gallât (Avnî 1303: 37)

Avnî, "Lokmân" ve "Eflâtûn"un çare bulamadığı, "Sokrât"ın ve "Bukrât"ın da haberdar olmadığı (Avnî 1303: 36-37) aşk derdinin Mansûr, Şems-i Tebrîzî, Seyyid Nesîmî, Kerem, Mecnûn, Ferhâd, pervâne ve bülbül gibi kahramanlarının hepsini bir divanında bir araya getirir:

Çün *ene'l-Hak* na'rası tutdı cihânı ey ibâd
Ol sadâyı cümle tuydı ehl-i karye hem bilâd
Ol sadâdır çekdiren *Mansûr*ı dâra bir de kim
*Şems-i Tebrîz*in kanın akıtdı tenden bî-aded
Ol sadâdır yüzdiren cild-i *Nesîmî* münkire
Hem *Kerem Hâm*ı yakup a'zâsı[nı] kıldı remâd
Ol sadâdır gezdiren *Mecnûn*ı tagda der-be-der
Deldirüp *Ferhâda* tağı eyledi hem bî-murâd
Ol sadâdır şem'e yakan dem-be-dem *pervâne*yi
*Bülbül*ün kadrin giderüp itdi çün zâğı sevâd
Ol sadâdır âşıkı ma'sûka irgüren ebed
Âşık isen bu kelâmı toğrı bil itme inâd
Ol sadâyı ten kulağı tuymaz imiş Avniyâ
Çün asemsin mihneti ko itme bârf ictihâd (Avnî 1303: 31)

Yukarıda verilen örneklerden hareketle, ilâhî aşkı anlattığını ve okuru bu konudaki düşünceleri doğrultusunda yönlendirmek istediğini düşündüğümüz Avnî'nin, Arapça Farsça bilmesey ve iyi şiir söyleyemesey bile, bilgisiz bir kişiy olmadığını vurgulamak gerekir. Avnî'nin şiirleri üzerinde yaptığımız bu çalışmayı,

¹⁸ "Biz seni ancak cihana rahmet olmak üzere gönderdik" (Kur'ân-ı Kerim, Enbiyâ 21: 107).

Divan metninin imlasıyla ilgili bir noktaya değinerek bitirmek istiyoruz. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi şair hayattayken basılan iki Divan da harekelidir. Harekelerin kimin tarafından konduğu kesin olarak belirlenemese bile XIX. yüzyıla ait olan bu metin, kimi kelime ve eklerdeki ünlülerin düzlük-yuvarlaklık noktasındaki durumu hakkında sınırlı da olsa bir fikir vermektedir. Bu bağlamda metnin harekelerinde dikkatimizi çeken nokta ünlüler harfle gösterildiği zaman hareketin buna göre; sadece harekeyle belirlendiğinde ise konuşma dilinin özelliklerine uygun olarak konmasıdır. Dolayısıyla Divan'ın, harekelere bağlı kalınarak hazırlanacak çevriyazılı metni, hem tarihî imlanın hem de XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki konuşma dilinin özelliklerini taşıyacaktır. Bu durum bize, geç dönem Osmanlı metinleri üzerinde yaptığımız çalışmalarda -metnin tutarlılığı düşüncesiyle de olsa- harfle gösterilen ünlüleri değiştirme konusunda dikkatli olmamız gerektiğini işaret eder¹⁹.

Sonuç

Şiirlerinde verdiği bilgilere ve Divan'larının tamamlanış tarihlerine dayanarak H.1260 yılı civarında doğmuş olabileceğini tahmin ettiğimiz Trabzonlu Kara Osman Avnî; edebiyatta Batı etkisinin belirginleştiği XIX. yüzyılda eskiyi takip eden şairlerden biridir. Hayatı hakkında bazı bilgilere de ulaşmamızı sağlayan şiirlerinde özgün bir yön olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunlarda kimi zaman öğüt veren, kimi zaman ilâhî, kimi zaman da mecazî aşkı anlatan Avnî, eski şairlerin takipçisi olmaktan ileri gidememiş, Melâmî-meşrep bir şairdir. Daha çok XIX. yüzyıl ortasında köy kökenli bir şairin Divan edebiyatı geleneğine uygun şiirler kaleme alması ve bilgili bir kişi olması noktasında dikkati çekmektedir. Şiirlerinin muhtevalarını göz önüne alarak düzenlediği Divan'ları, Divan edebiyatında bu tertip özelliğini taşıdığı belirlenebilen ikinci örnektir. Tek ciltte toplanan küçük hacimli bu iki Divan -harekelerin kendisi tarafından konup konmadığını kesin olarak belirleyemese bile- harekeli olarak ve şair hayatta iken basılmasından kaynaklanan bir öneme sahiptir. Çünkü metnin harekeleri, geç dönem Divan şiiri metinlerinde

¹⁹ Avnî Divanı'nın imlâsı üzerinde de duracağımız bir yazı hazırlamakta olduğumuz için konuyu burada ayrıntılı biçimde ele almadık. Fakat, yazı boyunca örnek olarak kullandığımız beyitlerin imlâsında görülen ikili durumun hareketlerden kaynaklandığını açıklamamız gerektiği düşüncesiyle konuya kısaca işaret etmeyi uygun gördük.

ünlülerin nasıl okunacağı konusunda araştırmacılara sınırlı da olsa bir fikir verecektir. Nitekim eser üzerinde yaptığımız bu genel değerlendirmeye aldığımız beyitler, H.1300 civarında klâsik metinlerin okunmasında -sadece Avnî Divanı bağlamında- hem imlâyâ, hem de normal değişim sürecini devam ettiren konuşma dilinin özelliklerine bağlı kalındığını bize göstermektedir.

Kaynaklar

- AKBAYAR, Nuri, (2001), *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- AVNÎ Osmân, (1303), *Dîvân-ı Avnî*, Yayımlayan: Asâkir-i Şâhâne Ser-çavuşlarından Rüşdî Efendi.
- DEHHUDÂ, Ali Ekber, *Lugat-nâme*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, (CD).
- DİLÇİN, Cem, (1983), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: TDK.
- ERGUN, Sadedin Nüzhet *Türk Şairleri II*, İstanbul: Zaman Kitaphanesi. (Tarihsiz).
- ERTOP, Konur, (1969), "Divan Edebiyatının Halk Edebiyatına Etkisi", *Türk Dili*, XIX: 436-447.
- İBN ARABÎ, (2000), *Harflerin İlmi*, (Çeviren: Mahmut Kanık), Bursa: Asa Kitabevi.
- İNAL, İbnü'l-emin Mahmud Kemal, (1999), *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ) I*, (Hazırlayan: Müjgân Cunbur), Ankara: AKM.
- İPEKTEN, Halûk, İSEN, Mustafa, (1997), *Basılı Divanlar Katoloğu*, Ankara: Akçağ.
- İSEN, Mustafa, HORATA, Osman, (2002), "Tarihî Gelişim", *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yayınları: 150-170.
- İSEN, Mustafa, KURNAZ, Cemal, (1992), "XIX. Yüzyıl Divan Şiiri", *Türk Dünyası El Kitabı III, Edebiyat*, Ankara, TKAE Yayınları: 208-223.
- KANDEMİR, M. Yaşar, (1989), "Ali", *TDV İslâm Ansiklopedisi II*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı: 371-378.
- KURNAZ, Cemal, (1997), *Türküden Gazele, Halk ve Divan Şiirinin Müsterekleri Üzerine Bir Deneme*, Ankara: Akçağ.
- SCHIMMEL, Annemarie, (2000), *Sayıların Gizemi*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

- STEİNGASS, F., (1988), *Persian-English Dictionary*, London: Routledge.
- ŞEMÎSÂ, Sîrûs, (1369), *Ferheng-i Telmîhât*, Tahran: İntişârât-i Ferdovs.
- TÖKEL, Dursun Ali, (2003), *Divan Şiirinde Harf Simgeçiliği*, Ankara: Hece.
- ULUDAĞ, Süleyman, (1991), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları.
- URAZ, Murat, (1933), *Halk Edebiyatı Şiir ve Dil Örnekleri*, İstanbul: Suhulet Kütüphanesi.
- YENİKALE, Ahmet, (2002), Divan Tertibine Farklı Bir Yaklaşım: Hüsn-i Hakikî – Hüsn-i Mecazî, *İlmî Araştırmalar 14*: 209-219.
- YILMAZ, Mehmet, (1992), *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler (Ansiklopedik Sözlük)*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- YİĞİT, Mehmet, (1990), "Hurûflük ve Fazlullah Hurûfî", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi I*, 1: 73-88.
- YÜKSEL, Murat, (1993), *Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri I, Osmanlı Dönemi*, Trabzon: Yunus Dergisi Yayınları.